

МЕТОДОЛОГІЯ. ІСТОРІОГРАФІЯ. ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

DOI: <https://doi.org/>
УДК: 930.1(477);339.138:316

Ярослав Калакура

доктор історичних наук, професор,
професор кафедри архівознавства та спеціальних галузей історичної науки,
Київський національний університет ім. Т.Шевченка
(Київ, Україна), kalajar@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9007-4991>

Зміна поколінь істориків як методологічний та світоглядний діалог в українській історіографії (кінець XIX – перше двадцятиріччя XXI ст.)

Анотація. **Мета розвідки** полягає в тому, щоб на основі загальної теорії поколінь з'ясувати особливості зміни поколінь істориків в українській історіографії кінця XIX – початку XXI ст., простежити її вплив на оновлення методологічних і концептуальних засад, проблематики історичної науки, збагачення дослідницького досвіду. **Методика дослідження** включає послідовне дотримання принципів історизму, наступності, антропологізму, цивілізаційного, енергетичного, соціокультурного, генераційного та системного підходів, застосування методів історіографічного аналізу та синтезу, компаративістики, моделювання, конкретно-історичного, історико-хронологічного, історико-генетичного пізнання та власних спостережень. **Наукова новизна** зумовлюється тим, що вперше на основі авторських напрацювань, а також попередників системно розглянуто процес й особливості зміни поколінь українських істориків у контексті загальних тенденцій реалізації принципу наступності з урахуванням конкретно-історичних умов історії України новітньої доби. **Висновки.** У результаті дослідження процесу зміни поколінь істориків з'ясовано його вплив на розвиток української історіографії з кінця XIX до перших десятиріч XXI ст., висвітлено його теоретико-методологічні, історіософські та історичні засади, термінологічний апарат, принципи наступності та спадкоємності, а також кризові явища розривів і конфліктності. У рамках означеного періоду умовно виокремлено шість поколінь українських істориків, обґрунтовано критерії їх хронологічних меж, названо найбільш характерні ознаки кожного з них. Відстежено традиції й новаторство методологічного інструментарію, їх спільні та відмінні риси. Звернуто увагу на переломні віхи у зміні поколінь, їх вплив на світогляд і цінності українських істориків, діяльність наукових інституцій, осередків і шкіл в Україні та за рубежем, на проблематику досліджень, оновлення парадигми, концептуальних, методологічних підходів в історичній науці, зміст історичної освіти.

Ключові слова: покоління, українська історіографія, методологія, історики, зміна поколінь, наукові школи, наступність, спадкоємність.

Період із кінця XIX до третього десятиріччя XXI ст. – знаковий і рубіжний у становленні та розвитку української історіографії, який сповнений не тільки важливими науковими працями з української та зарубіжної історії, оновленням методологічного та концептуального інструментарію, але зміною щонайменше шести поколінь істориків. Цей шлях від пізнього романтизму й позитивізму до модерну та постмодерну мав суперечливий характер, він пов'язаний, з одного боку, із низкою складних політичних метаморфоз, насадженням марксистської парадигми й догматичним ставленням до формаційного трактування історичного процесу,

із масовими репресіями та переслідуваннями істориків, а з іншого – з відродженням національних традицій історичної науки, її трансформацією, подоланням розколу на західноукраїнську, наддніпрянську, діаспорну й поверненням цілісності та соборності в умовах державної незалежності України.

В епіцентрі усіх цих перемін були люди – конкретні історики різних поколінь зі своїм світоглядом, цінностями, методологією наукового пізнання, особистими вподобаннями. Дослідження тривалого і суперечливого процесу зміни поколінь українських істориків упродовж понад століття видається актуальним і важливим завданням історіографічної науки. Його актуальність зумовлюється кількома чинниками. По-перше, без з'ясування механізму генетичної та інтелектуальної зміни поколінь істориків та їх еліт неможливо відстежити процес розвитку історичної науки, виявити тенденції нарощування знань, успадкування і примноження її методологічного інструментарію. Тут криється ще недостатньо осмислений великий та багаторічний досвід реалізації принципу безперервності й наступності історієписання на різних етапах історії, що має важливе значення і для сьогодення. По-друге. Новітня українська історична наука відгукнулася на виклики, зумовлені цивілізаційним, антропологічним, соціокультурним, інформаційним та іншими поворотами, що супроводжується оновленням методології історичного пізнання під кутом зору пріоритету ролі людини у продукуванні нових знань та їх ретрансляції. Це, своєю чергою, диктує необхідність чіткіше з'ясувати не лише надбання, цінності кожного покоління істориків, але й роль їх провідних особистостей у транзиті знань і кращих традицій історієписання. По-третє, в умовах російської агресії проти України загострилася «війна» історій та істориків навколо ключових проблем української минулості й сьогодення, продовжуються спроби Російської Федерації привласнення нашої історії та її інтерпретації з великодержавних позицій «спільної історії», «одного народу»¹. Звідси випливає потреба звернутися до досвіду наших попередників, особливо діаспорних колеґ, щодо спростування різного роду фальсифікацій, інсинуацій і спотворень української історії, нав'язування міфів, консервування стереотипів.

З урахуванням актуальності означеної проблеми видається важливою і багато у чому новою мета пропонованої статті: з'ясувати основи загальної теорії поколінь і на її основі та наявних історіографічних, конкретно-історичних джерел дослідити особливості зміни поколінь в українській історіографії в період із кінця XIX до третього десятиріччя XXI ст., простежити її вплив на оновлення персонального складу істориків, методологічних і концептуальних засад історичної науки, її проблематики, змісту та збагачення дослідницького досвіду.

Перед тим, як перейти безпосередньо до реалізації поставленої мети, вважаємо доцільним зробити декілька попередніх застережень. *Перше* стосується загальної теорії поколінь та понятійного апарату. Хоч її новітню концепцію стосовно середнього класу опрацювали американські автори Н.Гоув і В.Штраус на рубежі 1980–1990-х рр.², але вона має давнє коріння. Ще представники класичної античної філософії Аристотель, Платон, Сократ та інші, розвиваючи теорію систем, звернули увагу на роль універсальних зв'язків історичного процесу, виразником яких є зміна поколінь. До фундаторів теорії поколінь у контексті соціальної філософії відносять Ж.Дромеля, О.Конта, Д.Мілля, які обґрунтували нові підходи до локалізації структурних сегментів поколінь у часовому і просторовому вимірах. Вагомим залишається внесок у теорію поколінь представників романтичної течії гуманітаристики, зокрема В.Дільтея та О.Лоренца, які доводили внутрішню єдність поколінь, указували на їх духовну

¹ Російська агресія проти України: правда і вигадки, причини і наслідки. – К., 2018. – 435 с.

² Strauss W., Howe N. Generations: the history of America's future, 1584 to 2069. – New York, 1991. – 538 p.

спільність. Натомість, прихильники конфліктної теорії поколінь Р.Дарендорф, Л.Козер та інші дійшли висновку про закономірний характер конфліктів як одного із двигунів суспільного поступу. На односторонність позитивістського й романтично-історичного трактування зміни поколінь вказував німецький соціолог К.Маннгейм у статті «Проблема поколінь» (1928 р.), доводячи, що біологічна складова «зміни поколінь» не є домінуючою для характеристики їх сутності, оскільки головне тут – соціальний і культурний зміст, хоча й відбиває чотириактний ритм біологічного розвитку людського життя³. Для історичної науки, поряд зі згаданими, найбільш близькою стала духовно-історична концепція поколінь, пов'язана з іменами іспанського філософа Х.Ортеги-і-Гассета та його учня Х.Марнаса. На їхню думку, поняття «покоління» має як біологічні, так і соціальні виміри, котрі ґрунтуються на засадах індивідуалізму, тобто йдеться про своєрідний компроміс між масою й індивідом, зміна якого прокладає траєкторію історичного процесу⁴.

Відштовхуючись від зазначених теоретичних положень, можна стверджувати, що покоління, у тому числі й істориків, ґрунтуючись на більш-менш однакових цінностях певної епохи, має декілька сторін: вікову, біологічну, демографічну, історичну, психологічну, соціокультурну, інтелектуальну. На особистість істориків, їх характер і цінності накладають свій відбиток також особливості професійної діяльності та корпоративна ідентичність.

Повертаючись до праць Н.Гоува й В.Штрауса, слід зазначити, що вони стали відповіддю на виклики нового тисячоліття, породжувані «конфліктами поколінь» у різних форматах і сферах. Аналізуючи їх причини та прояви, автори звернули увагу на те, що діти, досягаючи певного віку своїх батьків, зазвичай багато у чому не стають схожими на них, а набувають власні, здебільшого інші вікові ознаки, цінності, характерні для їхнього часу. Усе це й надає умовної окремішності та самотності кожному поколінню. Із-поміж тих, представники яких живуть у сьогоденні, або збереглися в пам'яті сучасників, дослідники виділили шість поколінь: «велике», або G1 – «ті, що вижили» (народилися в 1901–1922 рр.); «мовчазне» (1923–1942 рр. нар.); покоління «бумерів», або «Baby Boom» (1943–1963 рр.); «невідомих» – X (1963–1982 рр.); «не такі, як інші» – Y (1982–2000 рр.); «цифрове» – Z (2000–2020 рр.). Назви ці умовні, а основним критерієм визначення меж поколінь тут узято вік: 19–22 років. Це означає, що такий підхід не є універсальним і не може бути механічно застосованим в історіографії, оскільки він недостатньо враховує інші критерії, передусім специфіку професії, еволюцію цінностей на тлі історичних, соціокультурних, інших змін. І все ж, у пошуках відповіді на критерії меж та загадковості відмінностей різних генерацій українських істориків, можна з великою мірою умовності застосувати цю теорію з тим, щоб виявити найбільш характерні риси того чи іншого покоління, з'ясувати певні професійні особливості, а відтак на цій базі шукати нові підходи до формування й виховання істориків, до підвищення ефективності історичної науки та освіти у сучасних умовах.

Друге застереження стосується самого поняття «покоління» (за етимологією: «generatio» – породження, певна сходинка, коліно або ланка в ланцюгу походження від загального предка), яке досить широке, багатогранне і визначається не так показником віку, скільки цінностями, ідеалами, набутим життєвим досвідом та інтелектуальним внеском. До того ж поняття «покоління» й «вікова група», як справедливо зазначає А.Онищенко, не тотожні, оскільки, із погляду соціології, покоління може охоплювати декілька вікових груп, а самі межі поколінь рухомі та значною

³ Mannheim K. The problem of generations // *Essays on the Sociology of Knowledge*. – London, 1952. – 292 p.

⁴ Ортега-у-Гассет Х. Восстание масс // *Эстетика. Философия культуры*. – Москва, 1991. – С.331.

мірою залежать від історичних, соціально-економічних, демографічних, етнічних, регіональних, інших факторів. Поколінням притаманні певні типові антропогенні, соціально-психологічні, світоглядні, ідейно-моральні, етнокультурні характеристики, а також подібні духовні цінності⁵. Отже, виходячи з сучасної теорії поколінь, можна говорити і про умовну поколіннєву спільність фахових істориків, народжених у певний історичний період, для якої характерні більш-менш схожі методологічні орієнтири, погляди, цінності, котрі сформувалися під впливом цілої низки чинників: освітніх, наукових, культурних, духовних, соціальних, економічних, політичних та інших, а також зовнішнього середовища. До поколінь українських істориків ми відносимо тих, хто ідентифікує себе з українською історіографією. Це не тільки ті, хто в різний час народився, працював або працює на теренах материкової України, але й у діаспорі. Звідси різноманіття кожного покоління істориків.

Фундамент цінностей історика закладається на індивідуальному рівні у віці переважно до 18 років під впливом родинного виховання, навчання у школі, суспільно-політичного та соціокультурного середовища, а його професійні компетенції набуваються у процесі навчання в університетах, долучення до дослідницьких практик і, як правило, тривають упродовж усього життя. На думку соціологів і демографів, зміна поколінь відбувається умовно через кожні 20–25 років, тобто за століття змінюється чотири – п'ять поколінь, причому цикли цих змін мають властивість повторюватися. Хронологізація зміни поколінь істориків пов'язана також із періодизацією історії та історіографії, а тому, обираючи їх критерії, передусім із погляду розвитку методології, не слід нехтувати й теорією зміни поколінь, адже досить часто рубежі цих процесів у часовому вимірі можуть збігатися.

Третє. У зарубіжній історіографії, зокрема польській і російській, за останні роки побачили світ праці, включаючи й дисертаційні дослідження, безпосередньо присвячені зміні поколінь істориків⁶. У нас спеціальних дискурсів ще не створено, проте багато аспектів цієї проблеми знайшли висвітлення у студіях з історії історичної науки, у розвідках, присвячених визначним українським історикам, науковим товариствам та історичним школам, а також періодизації вітчизняної історіографії. Варто зазначити, що в тій чи іншій мірі цієї проблеми торкалися наші провідні мислителі минулого і сучасності. Як відомо, Т.Шевченко сформулював своє кредо розуміння єдності і зміни поколінь у знаменитому посланні «І мертвим, і живим, і ненародженим». Із-поміж концепцій українських теоретиків поколінь найближчою до історичної науки є генераційна теорія І.Франка⁷, в якій категорія «генерація» має дещо ширше значення, ніж літературне покоління, оскільки до неї входять усі інтелектуали, включаючи й істориків.

Сама історія, за визначенням М.Грушевського, є естафетою пам'яті, за допомогою якої кожне нове покоління успадковує традиції, засвоює досвід попередніх поколінь⁸. Принцип наступності поколінь істориків домінував в «Огляді української

⁵ *Онищенко А.С.* Покоління як соціальна категорія // Наукові праці Чорноморського державного університету ім. Петра Могили: Серія «Соціологія». – Т.234. – Вип.222. – Миколаїв, 2014. – С.61–62.

⁶ *Сидорова Л.А.* Смена поколений историков и инновационные процессы в отечественной исторической науке в XX в. // Связь веков: Исследования по источниковедению истории России до 1917 г. – Москва, 2007. – С.428–442; *Серых А.А.* Поколенческая идентичность историков России в конце XIX – начале XX вв.: Автореф. дисс. ... канд. ист. наук. – Омск, 2010. – 21 с.; *Zarnowski J.* Pokolenia historyków po 1945 r. a przeobrażenia polskiej historiografii // *Klio Polska: Studia i Materiały z Dziejów Historiografii Polskiej.* – Т.7. – Warszawa, 2015. – S.15–42 та ін.

⁷ *Луцишин О.Б.* Генераційна теорія Івана Франка // Вісник Львівського університету: Серія філологічна. – Вип.67(2). – Л., 2018. – С.101–107.

⁸ *Грушевський М.С.* На порозі нової України: Статті і джерельні матеріали. – Нью-Йорк; Л.; К.; Торонто: Мюнхен, 1992. – С.120.

історіографії» Д.Дорошенка⁹, у навчальному посібнику М.Марченка¹⁰, в історіографічних студіях Л.Винара, Б.Крупницького, І.Лисяка-Рудницького, О.Оглоблина, О.Пріцака та ін. Особливо зріс інтерес до цієї проблеми після проголошення незалежності України, свідченням чого стала поява низки узагальнюючих праць з історії історичної науки, автори яких, аналізуючи поступ у нагромадженні історичних знань, пов'язують його загальні тенденції зі зміною поколінь¹¹. Л.Зашкільняк відстежив принцип наступності в розвитку методології історичної науки¹², Я.Дашкевич показав джерельне значення метричних книг для дослідження зміни і спадкоємності поколінь та звернув увагу на витоки постмодернізму в українській історіографії, зумовлені з успадкуванням традицій і приходом до неї нових поколінь істориків¹³. Процес зміни методологічних та світоглядних орієнтирів істориків радянської школи впродовж першого десятиріччя незалежності України простежив Я.Грицак¹⁴. Одна з перших спроб викласти генераційну структуру сучасного співтовариства істориків належить В.Підгаєцькому, котрий виділив окрему групу істориків перед- та пенсійного віку¹⁵, хоча навряд чи цього критерію достатньо для структуризації фахівців, адже в основі поколінь, окрім віку, лежать цінності та досвід.

Найбільше уваги проблемі наступності поколінь українських істориків приділено у працях І.Колесник¹⁶, де під кутом зору їх спадкоємності, механізму взаємодії теорії, методології та історіографії, оновлення базових концептів історичної науки показано розвиток української історичної думки з XVIII до початку XXI ст. Дослідниця підкреслила, що принцип мережевої організації науки нівелює конфлікт поколінь, сприяє синхронізації дій, репрезентує розвиток науки не як лінійний, а як пульсуючий процес зміни генерацій. Ряд аспектів зміни поколінь істориків порушено у студіях В.Ващенко, І.Верби, Г.Боряка, І.Гирича, Г.Касьянова, А. та В. Коцурів, В.Масненка, О.Реєнта, С.Світленка, В.Смолія, О.Удода, Н.Яковенко, В.Яремчука, О.Яся та ін. Не оминув питання наступності, спадкоємності в українській історіографії на тлі розгляду її провідних течій і напрямів й автор цієї статті¹⁷.

У названих та інших працях, зокрема у статті О.Матвійчук¹⁸, простежується думка про те, що історія, а отже й наука розвиваються шляхом зміни поколінь, що атрибутивною закономірністю розвитку людства та нагромадження історичних знань про нього є принцип успадкування інтелектуальних надбань, традицій і

⁹ *Дорошенко Д.* Огляд української історіографії. – К., 1996. – 256 с.

¹⁰ *Марченко М.І.* Українська історіографія (з давніх часів до середини XIX ст.). – К., 1959. – 222 с.

¹¹ *Коцур В.П., Коцур А.П.* Історіографія історії України: Курс лекцій. – Чернівці, 1999. – 520 с.; *Кондратюк К.* Українська історіографія XIX – початок XX ст.: основні напрями і концепції. – Л., 2002. – 242 с.; Українська історіографія на зламі XX і XXI ст.: здобутки і проблеми / За ред. Л.Зашкільняка. – Л., 2004. – 405 с.; *Яремчук В.* Минуле України в історичній науці УРСР післясталінської доби. – Острог, 2009. – 526 с.; *Світло й тіні українського радянського історіописання /* За ред. В.Смолія. – К., 2015. – 212 с.; *Історик і влада /* Кер. проекту І.Колесник. – К., 2016. – 543 с. та ін.

¹² *Зашкільняк Л.* Методологія історії: від давнини до сучасності. – Л., 1999. – 224 с.

¹³ *Дашкевич Я.* Вірменські метричні книги в Україні XVII–XVIII ст. // *Генеалогічні записки Українського геральдичного товариства.* – Вип. IV. – Л., 2004. – С.33–40; *Його ж.* Постмодернізм та українська історична наука // *Його ж.* «Учи неложними устами сказати правду»: історична есеїстика. – К., 2011. – С.341–345.

¹⁴ *Грицак Я.* Українська історіографія: 1991–2001: Десятиліття змін // *Україна модерна.* – Ч.9. – К.; Л., 2005. – С.66–67.

¹⁵ *Підгаєцький В.В.* «Орач льодовика» і його «історія» як метафори минулих часів // *Україна модерна.* – Ч.9. – К.; Л., 2005. – С.121–124.

¹⁶ *Колесник І.І.* Українська історіографія (XVIII – початок XX ст.). – К., 2000. – 256 с.; *Її ж.* Українська історіографія: концептуальна історія. – К., 2013. – 566 с.; *Її ж.* Український історик і влада: від примусу до партнерства // *Ейдос: Альманах теорії та історії історичної науки.* – Вип.9. – К., 2016/2017. – С.9–24 та ін.

¹⁷ *Калакура Я.С.* Українська історіографія: курс лекцій. Вид. друге, доп. – К., 2012. – 512 с.; *Його ж.* Методологія історіографічного дослідження. – К., 2016. – 319 с. та ін.

¹⁸ *Матвійчук О.* Теорія поколінь: чому ми різні та як порозумітися одне з одним // *Практика управління дошкільним закладом.* – 2018. – №7. – С.36–41.

досвіду попередників. У цьому процесі задіяно дві сторони: та, яка передає традиції, спадщину й досвід, і та, яка їх засвоює, продовжує. Однак механізм ретрансляції знань, умінь, методології і практичного досвіду досить складний та суперечливий, оскільки, за законами філософії, він відбувається не прямолінійно, а шляхом «запечення» минулої якості, старих знань і перегляду або заміни їх новими. При цьому створення нових знань неможливе без опори на надбання, досвід, практики попередників. Тобто тут діє універсальний закон наступності та спадкоємності. Сказане стосується й успадкування наукових традицій істориків як антропосоціального явища. На це орієнтує саме слово «традиція» (від лат. «traditio»), що означає «передача, звичай»), а вони, відбиваючись у знаннях, досвіді, цінностях і пам'яті старших поколінь, продовжують передаватись, успадковуватись і засвоюватись наступними генераціями. Звернення до традиції засвідчує, що історія має передусім сенс у «ланцюгу залежностей»: те, що відбувається спочатку, навіть якщо воно видається на перший погляд випадковим, обумовлює в кінцевому результаті те, що відбувається потім¹⁹.

У розвитку історичної науки прийнято виділяти певні періоди й етапи, для яких характерні пріоритетні історіософські теорії, методологічні концепції, домінування наукових шкіл, поява знакових праць і постатей. Їх фундаторами виступають найбільш відомі особистості, історики різного віку, представники різних поколінь. Якщо взяти до уваги, що межі одного покоління охоплюють 20–25 років, то в рамках того чи іншого століття можуть працювати люди чотирьох, а то й п'яти поколінь одночасно. Наприклад, у добу радянського тоталітаризму впродовж майже семи десятиріч паралельно працювали представники чотирьох поколінь, хоч і в рамках різних методологічних теорій та світоглядних орієнтирів. І все ж було б хибним заплющувати очі на те, що ці покоління були далеко неоднакові, існували істотні відмінності, певні суперечності, передусім світоглядні як між представниками материкової та діаспорної історіографії, старшої й молодшої генерацій, так і всередині вікових груп. Водночас, як показують спостереження, в історичній науці визрівання і становлення фахівця, його професіоналізація відбуваються в більш зрілому віці, ніж, скажімо, у технічних чи природничих науках. Це зумовлено тим, що для роботи з історичними джерелами, для оцінки складних і суперечливих подій, соціокультурних явищ та процесів потрібні не лише професійні знання, уміння осмислювати та оцінювати їх, але й певний життєвий і дослідницький досвід, більш-менш усталені погляди, формування та утвердження котрих потребує тривалого часу. Заодно треба визнати, що кожне нове покоління, яке приходить в історичну науку, стає продуктом певної епохи, виступає носієм її цінностей, воно, зазвичай, має новіші знання, свої світоглядні особливості, вносить власне розуміння історичного процесу, краще володіє інформаційними технологіями. Це можна відстежити на вісімдесятирічному досвіді головної історичної установи нашої держави – академічного Інституту історії України, де й сьогодні працюють люди різних поколінь, включаючи вихідців із радянської школи, котрі зуміли відійти від збанкрутілої методології, подолати ідеологічні стереотипи. Відрадно, що у середовищі інститутської молоді є чимало яскравих, «просунутих» і творчих особистостей²⁰.

Варто підкреслити, що кожне нове покоління істориків для свого самоствердження і творчості засвоює надбання, досвід та цінності попереднього не механічно, а творчо, критично і здебільшого конструктивно. Акцент на наступність та конструктивність

¹⁹ Ромадикіна В.С. Конфлікт поколінь: соціально-філософський аспект проблеми // Гілея: Науковий вісник. – Вип.80. – К., 2014. – С.297.

²⁰ Смолий В., Удод О., Ясь О. Історія інститутська, історія українська (Ювілейні роздуми з академічної проблематики) // Історіографічні дослідження в Україні. – Вип.22. – К., 2012. – С.5–42; Колесник І.І. Інститут історії України: Нове українське відродження. – К., 2016. – 273 с.

дає можливість трактувати цей процес зміни поколінь як поступальний, висхідний, і водночас еволюційний. Англійський етнограф Е.Тайлор, котрого вважають засновником теорії культурного еволюціонізму, переконливо довів, що всі явища культури виникли як результат попереднього розвитку, а зміна поколінь забезпечила його безперервність²¹. Сказане повністю стосується й історії як складової культури, що підтверджується історіографічними практиками в Україні та за рубежом.

Розглянемо докладніше процес зміни поколінь українських істориків в означений історіографічний період із кінця XIX до третього десятиріччя XXI ст., який посідає пріоритетне місце у становленні та розвитку вітчизняної історіографії, досягненні її нової якості. Якщо з урахуванням певних особливостей періодизації історичної науки умовно екстраполювати згадані підходи Н.Гоува й В.Штрауса на історіографічний процес в Україні, то можна відстежити зміну за цей час щонайменше п'яти й початок становлення шостого покоління істориків. При цьому легко помітити, що кожна нова генерація українських істориків формувалася, а відтак починала свою професійну та інтелектуальну діяльність на певному зламі суспільно-політичних, соціокультурних, парадигмальних змін не без впливу своїх наставників, їхнього досвіду, а також зарубіжних чинників.

Із формуванням *першого покоління* («великого», або «ті, що вижили» – кінець XIX ст. – перша половина 1920-х рр.) пов'язані його вчителі – історики «старої школи», вихованці класичних гімназій та університетів, зокрема Берлінського, Варшавського, Віденського, Київського, Краківського, Львівського, Московського, Одеського, Римського, Паризького, Петербурзького, Празького, Харківського, Чернівецького, котрі успадкували надбання як зарубіжних історіографій, так і традиції української, закладені у працях В.Антоновича, О.Барвінського, В.Бузескула, Ф.Вовка, Д.Зубрицького, М.Грушевського, М.Драгоманова, М.Костомарова, П.Куліша, О.Лазаревського, М.Максимовича, М.Маркевича, І.Орлая, І.Срезневського, Ю.Целевича та ін. Представники першого покоління зростали й формувалися в умовах, коли українські землі входили до складу Російської та Австро-Угорської імперій, а в історичній науці плідно працювали В.Антонович, Д.Багалій, В.Біднов, М.Біляшівський, М.Василенко, В.Винниченко, М.Грушевський, О.Грушевський, В.Данилевич, Д.Дорошенко, В.Іконников, О.Левицький, В.Липинський, І.Нагаєвський, О.Партицький, С.Подолінський, С.Смаль-Стоцький, І.Шараневич, О.Шульгин, І.Франко, П.Христюк, Д.Яворницький, А.Яковлів та ін. Деякі з цих істориків, а також І.Борщак, Б.Крупницький, П.Феденко та інші через різні обставини були змушені на початку 1920-х рр. емігрувати за кордон, де вони розгорнули низку осередків української історичної науки та підготовки професійних істориків у Берліні, Варшаві, Відні, Мюнхені, Парижі, Празі, Римі, а згодом у США та Канаді. Колосальний вплив на розвиток української історичної науки справила багатотомна «Історія України-Руси» на той час головного речника української історії М.Грушевського, створена на ґрунті позитивізму та історичного синтезу. Сам автор, сформувавшись на традиціях народницького напрямку, став, за образним висловлюванням О.Пріцака, «хрещеним батьком» державницької течії в українській історіографії.

Цінності, досвід і спосіб життя більшості носіїв традицій «старої школи» як наставників першого покоління істориків включав не тільки їх романтично-прагматичні орієнтири, прихильність до народницького чи державницького напрямів історієписання, історіософії позитивізму, але й широке професійне спілкування, листування з колегами, стажування у західноєвропейських університетах, знайомство з вітчизняною та зарубіжною літературою, участь у різних товариствах,

²¹ Тайлор Э. Первобытная культура. – Москва, 1989. – 611 с.

громадську діяльність. Історики цієї генерації дотримувалися традиції патрунування учнів, створення історичних товариств і формування наукових шкіл. Доречно згадати наукові школи В.Антоновича в Києві, М.Грушевського у Львові та Києві, Д.Багалія у Харкові, І.Линниченка і М.Слабченка в Одесі, М.Петровського в Ніжині, І.Крип'якевича у Львові та ін.²² Їх найголовніша заслуга полягає в тому, що вони закладали фундамент національної історії й історіографії України.

Потужний вплив на формування істориків першого покоління, а водночас і на розвиток історичної науки, її сепарацію від російської та польської історіографій справили національно-культурне відродження другої половини ХІХ – початку ХХ ст., Перша світова війна, Українська революція й державотворчі процеси 1917–1921 рр., зрештою розпад Російської та Австро-Угорської імперій. Проте згортання революції, російська та польська збройна експансія проти УНР і ЗУНР, насадження на теренах Наддніпрянщини, сходу та півдня України більшовицького режиму, окупація Польщею Галичини, Румунією Буковини, входження Закарпаття до складу Чехословаччини на підставі Сен-Жерменського і Тріанонського мирних договорів кардинально змінили історіографічну ситуацію, що стало одним із чинників поглиблення розколу українських істориків за світоглядними, методологічними, географічними ознаками. І все ж задекларована більшовиками політика коренізації, повернення М.Грушевського до Києва, створення ним низки спеціальних історичних установ, активізація діяльності Українського наукового товариства, історичної секції ВУАН, часописів «Україна», «За сто літ» тощо відкривали шанс успішного розвитку історичної науки й підготовки фахових дослідників. Однак усе це наштовхнулося на спротив із боку тоталітарного режиму, нової історичної політики Москви, в якій не знаходилося місця українському національному контенту.

Достатньо назвати кількадесят прізвищ, які представляють перше покоління істориків, котре народилося в період з кінця ХІХ ст. до середини 1920-х рр., поглянути на їхні бібліографії, щоб зрозуміти, наскільки воно було потужним, а водночас і розмаїтим: М.Андрусак, В.Астахов, Ю.Білан, В.Борщевський, М.Варшавчик, А.Введенський, І.Бойко, О.Гермайзе, В.Голобуцький, К.Гриневич, І.Гуржій, К.Гуслистий, К.Дубина, В.Дядиченко, В.Жабокрицький, О.Касименко, А.Ковалевський, М.Ковальський, Ю.Кондуфор, М.Кордуба, С.Королівський, В.Котов, К.Кушнірчук, Ф.Лось, І.Мазепа, І.Мандзюк, В.Маркіна, М.Марченко, Л.Мельник, П.Овчаренко, О.Оглоблин, М.Петровський, К.Петряев, С.Підгайний, І.Рибалка, В.Сарбей, А.Санцевич, А.Скаба, В.Стрельський, М.Супруненко, В.Тарасенко, М.Ткаченко, П.Тронько, С.Шамрай, І.Шевченко, Ф.Шевченко, П.Шморгун, І.Шульга, В.Юрчук, Ф.Ястребов та ін. Одні з них розвивали й утверджували ідеї національної історії, інші долучилися до її пролетаризації та комунізації, треті опинилися в діаспорі. Дослідницька діяльність когось тривала до 1970-х рр., а декого й далі. Знаючи мало не більшість цих істориків особисто, приєднуюсь до думки соціологів про те, що цьому поколінню властива безперервна боротьба за виживання, яка додавала їм упевненості й оптимізму, віри в майбутнє, а часом і розчаровувала. Вони готові були потерпати від нестатків, іти на жертви, компроміси, стояти на смерть не за гроші, а «за правду», а прийнявши ту чи іншу ідеологію, у тому числі марксистську, сакралізували її й дуже важко відходили від неї.

Друге покоління істориків (друга половина 1920-х – перша половина 1940-х рр.) умовно вписується в назву «мовчазного». Воно було травмоване більшовицькою окупацією України, голодом 1921–1922, 1932–1933 рр., масовими репресіями, у

²² Острянюк А. Наукові історичні школи в Україні: фантоми української історіографії // Історіографічні дослідження в Україні. – Вип.22. – К., 2012. – С.293–310.

тому числі проти істориків, насильницькою колективізацією, згортанням політики українізації, «розстріляним відродженням», втратами у Другій світовій війні. Тогочасні історики, як і їхні батьки, жили в атмосфері страху, невпевненості, доносів, були змушені мовчати, вести прихований спосіб життя, переховуватися від насилля комунізаторів і викривачів «ворогів народу», а відтак гітлерівських окупантів. Цьому поколінню тоталітарний режим нав'язував такі цінності, як відданість «ідеям соціалізму», ненависть до «буржуазії», «ворогів народу», «націоналістів», страх, терпіння, жорстка дисципліна, безумовне дотримання різного роду інструкцій, правил і законів, боязнь втратити роботу, посаду, спонукання до вислужування та доносів тощо. Старша генерація його представників була свідком того, що перед українськими істориками, котрі не виїхали за кордон, а також і для М.Грушевського після його повернення в Україну, настали важкі умови життя та професійної діяльності²³. Стратегія більшовиків стосовно істориків «старої школи», яка вироблялася в Москві та реалізовувалась на місцях, передбачала мінімізацію їхньої ролі в науково-освітній діяльності, поступову ізоляцію, або й фізичне знищення. Значна частина так званих «буржуазних істориків» опинялася без можливості друкуватися або й без роботи загалом, оскільки їхня діяльність оцінювалася як «шкідницька» для «побудови соціалізму». Інші (наприклад І.Кравченко, А.Річицький (Пісоцький)) долучилися до критики історичної схеми М.Грушевського. У поле зору ДПУ потрапили майже всі історики першого покоління, котрі співпрацювали зі М.Грушевським, а також деякі комуністи і прихильники марксистського трактування історії. Під репресії потрапили В.Базилевич, В.Камінський, К.Кушнірчук, І.Мандзюк, С.Підгайний, Т.Скубицький, С.Шамрай та ін. Заарештували, а згодом і розстріляли фундатора марксистського трактування історії України М.Яворського. Переслідувань зазнали й історики-архівісти старої школи В.Веретенников, В.Модзалевський, В.Романовський та ін.

За радянських умов панівною в історичній науці ставала марксистська концепція історичного процесу, заміна «буржуазної» історії «радянською». Із середини 1920-х рр. на авансцені історичної науки з'явилися перші «історики-марксистки» – М.Майоров, М.Попов, М.Равич-Черкаський, М.Рубач, М.Скрипник, М.Яворський та інші, котрі істотно відрізнялися від старої генерації й мали її замінити. Серед них переважали випускники нових марксистських навчальних закладів, зокрема Комуністичного університету ім. Артема, Інституту червоної професури, діяльність яких спрямовувалася передусім на формування у своїх вихованців «нового світогляду», непримиренності до «буржуазної ідеології» та «капіталістичного Заходу». Зі студентських років їм прищеплювалася звичка послідовно дотримуватися теорії «класової боротьби», формаційної схеми історичного процесу, догматично ставитися до партійних документів, висловлювань В.Леніна, Й.Сталіна, опановувати мистецтво вести «цитатні бої». Сама система радянських цінностей була суперечливою. З одного боку, вона орієнтувала на пріоритет колективу, що розчиняло особу в «ми», робило її другою, а з іншого – усіляко виправдовувався режим одноособової влади.

До кінця 1920-х рр. марксистські кадри крок за кроком витісняли з простору історичної науки представників «старої школи» і їхніх вихованців. Сама історична наука почала розглядатися як «ідейний фронт», як жорстока «класова війна», а історики отримали статус «ідеологічних бійців» партії. Пріоритетним принципом нового світогляду поряд із «революційним марксизмом» ставали «партійність» та «класовий підхід» як спосіб історичного мислення й оцінки подій, фактів, явищ, інтерпретації джерел. Домінуюче місце в дослідженнях посіла історія «революційних

²³ *Грич І. Михайло Грушевський – конструктор української модерної нації.* – К., 2016. – 839 с.

рухів» і «класової боротьби», а також «керівної ролі» партії більшовиків. В основу концепції громадянської історії було покладено «Короткий курс історії ВКП(б)», створений під керівництвом Й.Сталіна (1938 р.). Під кутом зору марксистської теорії оцінювалися творчість Т.Шевченка та І.Франка, національний рух, революційні події 1905–1907 та 1917–1921 рр., а збройне насадження радянської влади в Україні розглядалося як «громадянська війна».

І все ж «мовчазним» це поколінням було відносно, адже, з одного боку, воно, як і його батьки, вело прихований спосіб життя й мислення, замовчувало Голодомор і репресії, намагалося бути непомітним (щоб не потрапити під пильне око органів держбезпеки), а з іншого – чинило спротив системі, за що багато хто поплатився роками переслідувань, а то й життям. У повоєнну пору, за часів хрущовської «відлиги», брежневщини деякі представники першого та другого поколінь перестали мовчати, насмілилися не погоджуватися з політикою влади (О.Апанович, С.Білокінь, М.Брайчевський, І.Ганжа, Р.Іванова, Я.Дашкевич, Я.Дзира, Я.Кісь, О.Компан, В.Мороз та ін.).

Щоб мати повніше уявлення про друге покоління істориків, видається доцільним назвати принаймні найбільш відомі прізвища: М.Алексієвець, В.Астахова, А.Бачинський, А.Болебрух, В.Борисенко, М.Брайчевський, І.Войцехівська, Б.Гончар, Ю.Горбань, В.Грабовецький, Д.Данилюк, Я.Дашкевич, М.Дмитрієнко, В.Замлинський, Я.Ісаєвич, С.Клапчук, Л.Коваленко, М.Ковальський, Б.Корольов, М.Кравець, С.Кульчицький, І.Курас, Ю.Макар, С.Макарчук, Н.Миронець, В.Наулко, М.Панчук, Р.Піріг, Ю.Пінчук, Р.Сербин, А.Слюсаренко, П.Сохань, Ю.Терещенко, В.Ткаченко, Л.Шевченко, В.Шевчук, Б.Шрамко, Н.Яковенко та ін. Частина цього покоління, включаючи й автора цієї статті, ще встигли зазнати історіософського впливу з боку окремих представників «старої школи», колишніх учнів львівської та київської історичних шкіл М.Грушевського, зокрема І.Крип'якевича, а також ідеології націоналізму й націонал-комунізму, зберігаючи генеалогічний зв'язок із творцями національної історії. Дослідницька діяльність більшості істориків цього покоління припала на період, що його Я.Пеленський назвав «контрольованим автономізмом» України (1960-ті – початок 1970-х рр.) та наступні роки. Працюючи в координатах радянської історіографії, значна частина з них, включаючи й автора цієї статті, не підозрювали, або змирилися з тим, що жили в «королівстві кривих дзеркал»²⁴.

Позитивні зрушення у свідомості першого і другого поколінь істориків сталися під впливом включення західноукраїнських земель до складу УРСР, що трактувалось як «воз'єднання» їх із радянською Україною, трансформації тамтешніх істориків у «радянську інтелігенцію» та нової хвилі національно-визвольного руху. Очевидно, не випадково чимало його представників із проголошенням незалежності України першими долучилися до розбудови національної історіографії.

Окремі історики за умов сталінського тоталітаризму стали на шлях внутрішньої еміграції, а інші перебралися в роки війни за кордон (М.Андрусак, О.Оглоблин, Л.Окіншевич, О.Пріцак, Н.Полонська-Василенко, Р.Шпорлюк, К.Штепа та ін.). Серед діаспорних істориків були й такі, що народилися у цей період уже за межами України, як, наприклад, П.Магочі, О.Субтельний та ін.

Особливість формування *третього* покоління істориків, народження якого припало на другу половину 1940 – першу половину 1960-х рр., полягало в тому, що з історіографічного простору в УРСР майже остаточно було усунуто істориків «старої школи» та більшість їхніх вихованців. На Заході це покоління отримало назву «бумерів» – на знак певного буму народжуваності в повоєнні роки, а саме

²⁴ Кульчицький С. Голодомор 1932–1933 рр. в Україні як геноцид // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. – Вип.14. – К., 2005. – С.225–300.

воно, як і батьки, асоціювало себе з перемогою над нацизмом у Другій світовій війні, котра в офіційній історіографії цілковито приписувалася СРСР та особисто Й.Сталіну. Переважну більшість наставників повоєнного покоління істориків становили ті, хто народився і сформувався в умовах сталінського тоталітаризму, хто пройшов ідеологічний вишкіл у радянських школах і вишах, у піонерських, комсомольських, а деякі й у партійних організаціях. Однією з особливостей їхньої професійної підготовки стало дотримання офіційної лінії на глорифікацію російської історії, у тому числі дореволюційної, досягнень російського народу під виглядом «братерства», «інтернаціоналізму», концепції «старшого брата», при цьому принципи «партійності», «партійно-класового підходу» та «непримиренності до буржуазної ідеології», включаючи «український націоналізм», залишалися непорушними.

Серед цінностей, котрі прищеплювалися цьому поколінню, були віра в «побудову комунізму» й «неминучу загибель капіталізму», ненависть до «класових ворогів», «інтернаціоналізм», «комуністичне ставлення до праці» тощо. Нова генерація майбутніх істориків перебувала під впливом попередніх поколінь: радянська – ідеологізованих першого і другого, а діаспорна продовжувала розглядати себе спадкоємцем традицій своїх учителів із різних течій «старої школи». Водночас нові явища в повоєнній історичній науці на тлі агонії сталінізму, відтак засудження культу особи Й.Сталіна, хрущовська «відлига» внесли певні зміни у світоглядні орієнтири, спричинили часткові корекції партійно-політичної та ідеологічної парадигми історії. Акцент на тому, що Й.Сталін був «поганим», а система – насправді «добра» став одним із визначальних міфів, в який повірили чимало офіційних істориків, нав'язуючи його тогочасній молоді. Звідси і травми менталітету, і подвійна мораль цього покоління, сформовані під впливом героїзації «великої Перемоги», «підкорення» космосу, перетворення СРСР на «світову супердержаву», яка «буде комунізм». Разом із тим тогочасному поколінню були притаманні працелюбність, оптимізм, громадська активність, командний стиль, прагнення стати успішними, зацікавленість в особистому зростанні та винагороді, дух «вічної» молодості. До речі, тоталітарний режим усіяло паразитував на цих рисах і частково захоплював їх.

Важливе значення для формування зазначеного покоління мала відмова (хоча й суперечлива) його молодшої частини від догматичних положень та оцінок «Короткого курсу історії ВКП(б)», від сталінського трактування історії. До того ж у 1960–1980-х рр. змінилися пріоритети у структурі історичної науки: домінуюче місце посіли проблеми сучасності та історія КПРС, яка стала обов'язковою навчальною дисципліною у всіх вишах, а число дослідників і викладачів історії партії почало втричі переважати кількість так званих громадянських істориків. За неповними даними, мало не дві третини представників покоління були членами КПРС. Публічності історії сприяло також заснування «Українського історичного журналу» (1957 р.) та низки наукових збірників.

Хто ті історики третього покоління? Це – інтелектуальне ядро сучасного історіографічного процесу, представлене найбільш відомими сьогодні постатями. Серед них Б.Андрусин, С.Білоконь, А.Бойко, Г.Боряк, І.Верба, В.Верстюк, С.Віднянський, В. та Л. Гриневичи, О.Гуржій, В.Даниленко, О.Добржанський, С.Дровозюк, О.Завальнюк, Л.Зашкільняк, В.Капелюшний, Г.Капустян, Г.Касьянов, С.Качараба, А.Киридон, О.Коваленко, В.Колесник, І.Колесник, С.Копилов, А.Кудряченко, В.Кушнір, О.Лисенко, В.Литвин, М.Литвин, В.Марочко, І.Матяш, Ю.Мицик, В.Мордвінцев, О.Моця, Т.Орлова, С.Павлюк, Г.Папакін, Р.Піріг, С.Плохій, С.Посохов, О.Рафальський, О.Реєнт, В.Репринцев, В.Ричка, О.Рубльов, П.Сас, Є.Сінкевич, В.Сергійчук, В.Смолій, В.Солдатенко, І.Срібняк, В.Ставнюк,

С.Стельмах, В.Степанков, О.Сухий, П.Толочко, В.Трощинський, Ф.Турченко, О.Удод, В.Ульяновський, В.Шандра, Ю.Шаповал, В.Щербак, П.Чернега, М.Юрій та багато інших. На їхню долю в 1990-х рр. випав основний тягар відродження національних традицій української історіографії, формування нового бачення історії України й підготовки нової генерації дослідників. Багато з них очолили історичні наукові установи, факультети, кафедри вишів, спеціалізовані вчені ради із захисту докторських та кандидатських дисертацій. Можна приєднатися до думки В.Яремчука про те, що саме завдяки більшості представників цього покоління за інтелектуальної допомоги діаспорних істориків на рубежі 1990 – початку 2000-х рр. було сформовано цілісність сучасного наукового образу історичної України²⁵.

Паралельно, починаючи з першої половини 1960-х рр., тривала активізація наукової діяльності історичних осередків у діаспорі. Велику роль у консолідації українських істориків за рубежом почали відігравати Українське історичне товариство та часопис «Український історик», члени його редколегії М.Антонович, Б.Винар, Л.Винар, О.Домбровський, М.Ждан, І.Каменецький, Р.Климкевич, Т.Мацьків, Я.Пастернак, Н.Полонська-Василенко та ін. Діаспорна частина українських істориків цього покоління формувалася як під впливом О.Оглобина, О.Пріцака, Д.Чижевського, так і представників молодшої генерації, яку представляли Л.Винар, Т.Гунчак, В.Косик, О.Субтельний та ін. До третього покоління відносимо також З.Когута, С.Величенка, Б.Кравченка, І.-П.Химку та ін.

Четверте покоління (друга половина 1960 – перша половина 1980-х рр.) народилося у суперечливу добу брежнєвського «застою» й «розвиненого соціалізму», у часи К.Черненка, Ю.Андропова, у роки правління П.Шелеста та В.Щербицького в УРСР, коли продовжувала роздмухуватися «холодна» та ідеологічна війни, робилися спроби реанімувати сталінізм, але водночас була і «Празька весна», народився рух шістдесятників, дисидентів, правозахисників. Це покоління зростало дещо замкнутим, політично подавленим, а інколи й соціально пасивним, воно намагалося реалізувати себе, знайти своє місце у житті, але наштовхувалося на застійні та кризові явища. На Заході це покоління отримало назву X через свою певну невизначеність і загадковість. В Україні воно формувалося під впливом старої системи цінностей, адже основний масив його наставників складався з так званих радянських істориків, передусім істориків КПРС, ескіз просопографічного образу і творчості яких зробив О.Удод. На його думку, більшість публікацій цього періоду виявилися на маргінесі справжньої історичної науки, мала пропагандистське призначення, хибували на «лакування» дійсності²⁶. Не випадково, що вже в доволі зрілому віці багатьом із них довелося переорієнтуватися на інші ідеали.

Згортання хрущовських реформ, зміна керівництва в партії і країні, посилення цензури, переслідування шістдесятників та незгодних із політикою держави закладало ґрунт для формування проявів конформізму й націонал-комунізму як противаги великодержавній ідеології та реставрації сталінізму. Це покоління переважно покладалося на батьків, рівень довіри до яких був доволі високим, а гострота конфліктів на ґрунті стосунків «батьки – діти» залишалася відносно низькою. Воно зустрілося з такими явищами, як подвійна мораль, корупція, «сексуальна революція», СНІД, наркотики тощо. Разом із тим, у системі цінностей почали визрівати віра у зміни, у можливість вибору, ширша поінформованість, політична грамотність, прагматизм, індивідуалізм, прагнення до безперервної освіти й

²⁵ Яремчук В. Українська історіографія: суспільно-політична історія. – Острог, 2017. – С.251.

²⁶ Удод А. Просопографічна палітра українських радянських істориків доби «розвиненого соціалізму» // Світло й тіні українського радянського історіописання. – К., 2015. – С.161–168.

самореалізації, матеріальна зацікавленість. Як зазначає В.Головко, на кінець 1980-х рр. у середовищі українських істориків проглядалися три групи: «консерватори», які не сприймали «перебудову» та будь-які зміни; офіційні історики, котрі трансформувалися відповідно до політичної кон'юнктури; радикали, схильні до рішучого «відродження історичної правди»²⁷.

Що ж стосується персонального складу істориків цього покоління, то переважна більшість із них пройшли успішний іспит на зрілість у перші десятиріччя відновлення та утвердження державної незалежності України. Назвемо лише деякі прізвища, щоб переконатися у цьому: В.Андреев, А.Атаманенко, О.Бажан, О.Бачинська, О.Богдашина, Г.Васильчук, Я.Верменич, Д.Вирський, К.Галушко, О.Гомотюк, Т.Гончарук, В.Горобець, О.Даниленко, І.Демуз, О.Донік, Л.Жванко, Ю.Каганов, О.Кісь, С.Корновенко, В.Ластовський, Є.Луняк, О.Машевський, Л.Могильний, Ю.Ніколаєць, А.Острячко, М.Палієнко, І.Патриляк, Р.Подкур, А.Портнов, В.Рубель, І.Соляр, Ю.Телячий, В.Тельвак, О.Толочко, В.Хмарський, Б.Черкас, Л.Шологон, Т.Чухліб, О.Юркова, Л.Якубова, О.Ясь та ін.

Для цього покоління характерна більша неформальність поглядів та віднесення себе до різних субкультур; прагматична оцінка подій і сподівання переважно на себе, певний дух «бунтарства» та протесту. Із його приходом залишилося в минулому й нігілістичне ставлення до ролі жінок у розвитку історичної науки.

П'яте покоління, що його в літературі називають «міленіалами», або Y (кінець 1980–2005 рр.), заявило себе як інше в умовах модернізму порівняно з попередниками. Якщо розглядати його в українських реаліях, то це діти «перебудови» та проголошення незалежності України, «Помаранчевої революції», початку деколонізації суспільства й викриття злочинів комуністичного режиму на основі розсекречених документів, свідки завершення «холодної війни». Зростання та навчання цього покоління проходило в умовах як трагічних, так і оптимістичних подій: Чорнобиль, численні втрати на війні в Афганістані, незалежність України, формування атмосфери відкритості, свободи думки, плюралізму, можливості відверто висловлюватися. До системи цінностей молодих дослідників, аспірантів і студентів дедалі повніше входили такі поняття, як любов до України, національно-державницька свідомість, громадянський обов'язок, критичне мислення, самоповага, відчуття нового, віра у власні сили. Водночас, на думку соціологів, представникам цього покоління властиві й такі риси, як прояви політичної наївності, небажання підпорядковуватися іншим, розмитість моральних рис тощо. Це покоління інтернету, комп'ютерів, мобільних телефонів, соціальних мереж. Його називають таким, що спілкується «цифровою мовою» («digital natives»). Міленіали вільно обмінюються інформацією, самостійно знаходять її, що, утім, інколи спонукає до проявів недоброчесності.

Із раннього дитинства ця генерація зіштовхнулася з тим, що потрібно заробляти гроші в умовах ринку, зберігаючи при цьому інтерес до освіти. Поряд із популярними тоді спеціальностями юриста, економіста, менеджера залишався престижним фах історика. У міру переорієнтації старшого покоління на нову систему цінностей, змінювалися й діти, здебільшого випереджаючи батьків. У перші роки незалежності частині наставників цього покоління бракувало впевненості, що СРСР остаточно розпався, а комуністичний експеримент, який тривав сім десятиріч, зазнав краху. Величезну допомогу ця генерація отримала від істориків із діаспори. Є підстави вважати, що саме у цей період в українській історичній науці було започатковано глибинні зміни світоглядного, методологічного та змістовного характеру, окреслювалася наступна траєкторія її розвитку: україноцентризм, методологічний

²⁷ Головко В.В. Історіографія кризи історичної науки: Український контекст. – К., 2003. – 228 с.

плюралізм, цивілізаційний підхід, антропологічний і соціокультурний повороти, ревізія джерельної бази, нова манера історієписання, інтеграція в європейський і світовий історичний простір. Завдяки цьому представники цієї генерації досить вільні у своїх судженнях і виборі, упевнені у власних силах, більшість із них вірять, що немає нічого неможливого, націлені на результат, причому нерідко негайний.

Попри порівняно короткий час входження представників п'ятого покоління в історіографічний процес, уже сьогодні можна назвати десятки прізвищ молодих, креативних дослідників, чії праці й тематика вселяють надію в їх перспективу. Ідеться про О.Булгакову, Т.Боряк, Л.Грицик, Д.Добріян, Д.Животівську, М.Казьмирчук, А.Клепак, О.Козакевич, Г.Корольова, Н.Кашеварову, В.Коцур, О.Ладу, О.Левчук, І.Музичин, О.Музичка, О.Мурашову, Д.Ніколайчука, Л.Петрушко, Т.Пшеничного, О.Скороход, О.Сухобокову, В.Ткачука, О.Феденко, Г.Харлан та ін.

І, нарешті, від другої половини першого десятиріччя ХХІ ст., із часів Євромайдану бере свій початок формування *шостого покоління* (Z), покоління істориків третього тисячоліття, яке називають дітьми цифрового суспільства, інформаційних технологій, смартфонів і постмодерну. Епоха постмодерну породжує нову «людину, яка грає», що становить собою синтез «*homo ludens*» і «*homo mobilis*», для якої гра стає не просто елементом культури²⁸, а способом буття в повсякденні, культурі, політичному житті й навіть у науці. Юнаки та дівчата, котрі народилися в незалежній Україні, стали свідками або учасниками громадсько-політичних подій, соціокультурних змін, а також негараздів, насамперед «олігархізації» суспільства, корупції, анексії частини території України, російської агресії. Крім того, сучасні молоді люди зазвичай не дуже люблять дисципліну, правила і принципи, до яких закликають представники старшої генерації, а звідси інколи й неприязнь до них. Поки що більшість представників цього покоління вчать у школі, деякі вже на молодших курсах університетів, але немає сумніву, що багато з нинішніх школярів оберуть для себе професію історика, адже їхніми наставниками виступають авторитетні фахівці, представники третього, четвертого, п'ятого поколінь. Складно передбачити, скільки фахових істориків дасть ця генерація, наскільки продуктивною буде їхня праця, але вже зрозуміло, що цифровізація суспільства, архівів і бібліотек, застосування комп'ютерів, інтернет-ресурси, мобільні комунікації значно прискорюють дослідницький процес, підвищують його продуктивність, дають змогу ефективніше використати час. Не випадково за останні роки понизився вік захисту дисертацій, який традиційно в істориків був вищим, ніж у природничих науках. Педагоги та соціологи звертають увагу на те, що сучасні старшокласники і студенти набагато раніше соціалізуються, усамостійнюються, вони виступають резонаторами інновацій, при цьому їм часто зручніше подивитися інтернет, зайти у соцмережі, аніж прочитати книжку²⁹.

Працюючи з нинішніми магістрантами, аспірантами, помічаю, що для багатьох із них характерні креативність, критичність і відкритість мислення, рішучість та амбіційність, дещо інше розуміння кар'єри й лідерства, готовність усе робити самому, займатися волонтерством, створювати стартапи. Водночас є й такі, що мають завищені очікування, розраховують на легкий і швидкий результат, удаються до запозичень, забуваючи, що історичне дослідження потребує копіткої, тривалої роботи, передусім із джерелами. Соціальне й майнове розшарування суспільства розділяє молодь, викликає почуття заздрості одних до інших.

²⁸ Хейзинга Й. *Homo ludens: Опыт исследования игрового элемента в культуре // Самосознание европейской культуры XX в.* – Москва, 1991. – С.69–92.

²⁹ Бринда В. Українські покоління ХХ століття // *І: Незалежний культурологічний часопис.* – Ч.24. – Л., 2002. – С.6–13.

Постає питання, які цінності отримує нинішнє покоління у спадщину від попередників, як воно поставиться до них? Поряд з явними здобутками, у середовищі його наставників усе ще живуть деякі рудименти минулого, які виявляються в певній методологічній розгубленості (особливо серед істориків старшого віку), ностальгії за віджилими концепціями й гіпотезами, недостатній рівень знання іноземних мов і володіння інформаційними технологіями, що звужує повноту історіографічної поінформованості³⁰.

І все ж, на моє переконання, у середовищі українських істориків немає причин для конфлікту поколінь у буквальному розумінні слова. Є конфлікт мислення, який проявляється радше не між поколіннями, а між окремими істориками або групами на ґрунті різного бачення тих чи інших подій, явищ, особистостей. Дуже важливо навчитися не просто прислухатися до молоді, а чути й розуміти її. Яким би обдарованим, успішним і досвідченим не був історик, скільки б учнів не мав, усе рівно він і сам залишається учнем, продовжує вчитися, у тому числі у своїх учнів. Якщо зважити, що історія розвивається за спіраллю з певними стрибками і схильна до повторень, то хочеться вірити, що кращі традиції сучасних наукових шкіл будуть підхоплені та продовжені нашими нащадками. Ось чому так необхідно, аби у процесі нинішньої спільної роботи над науковими проектами, участю в різного роду конференціях, симпозіумах, дискусіях продовжувався методологічний діалог і зближувалися погляди істориків різних поколінь, скорочувався розрив цінностей, зберігався принцип спадкоємності.

Відрадно, що нинішня учнівська і студентська молодь продовжує захоплюватися історією, її осмисленням, новим прочитанням. Серед учасників фіналу Всеукраїнського конкурсу-захисту учнівських робіт з історії та археології Малої академії наук 2019 р. були представники всіх регіонів України³¹.

Підсумовуючи, хочеться ще раз застерегти від абсолютизації поколінневої теорії й перебільшення її значення для оцінки історіографічного процесу. Ідеться лише про один зі способів його персоналізації, відстеження принципу наступності, методологічного та світоглядного діалогу істориків різних генерацій. І все ж, застосування цієї теорії в історіографії дозволяє глибше осмислити змінюваність поколінь як природний процес та явище поступу. Сучасне співтовариство українських істориків за віковими характеристиками досить багатомірне й різноманітне. Найбільший його сегмент за чисельністю і продуктивністю представлений третім та четвертим поколіннями, тобто людьми у віці 40–65 років. До старшої генерації зазвичай відносять осіб, кому більше 70 років, але є й такі, кому за 80, і вони продовжують наукові студії. Однак на передові інноваційні горизонти науки впевнено виходять молоді історики – люди від 25 до 40 років – із новаторськими за тематикою, змістом, стилем, манерою історієписання публікаціями. Така вікова градація засвідчує наявність поколінневої гармонії в нашому професійному співтоваристві. Утім, спілкуючись із науковою молоддю, легко помітити, що частині бракує системних знань, наполегливості в роботі з літературою та джерелами, глибини й наполегливості у виконанні навчальних дослідницьких завдань. Ось чому у сучасних умовах актуальною залишається проблема органічної єдності та співпраці різних поколінь істориків, наступності, спадкоємності у спільних наукових пошуках.

³⁰ *Гломозда К.* Стан української історіографії та визначення її ролі в сучасному суспільстві // *Магістеріум*. – Вип.17: Історичні студії. – К., 2004. – С.85; *Бондар В.* Сучасна українська історіографія: підсумки і виклики // *Історіографічні дослідження в Україні*. – Вип.25. – К., 2014. – С.95.

³¹ [Електронний ресурс]: <https://mon.gov.ua/storage/app/media/news/2019/05/06/06-05-19.pdf>

Покоління істориків – це, з одного боку, об'єктивно сформована фахова й вікова конкретно-історична частина загальної спільності людей, об'єднана близькістю професійних інтересів, покликанням, завданнями, свідомістю та цінностями, соціально-психологічними рисами, націлена на продукування й поширення історичних знань, а з іншого – ця спільнота має характер умовної ідентичності. Кожне з шести поколінь українських істориків кінця ХІХ – перших десятиріч ХХІ ст. так чи інакше пов'язане із загальними тенденціями інноваційного розвитку історичної науки та гуманітаристики загалом, із методологічним і світоглядним діалогом на тлі суспільно-політичних, соціокультурних, інформаційних трансформацій в Україні та світі. У нинішній спільноті істориків одночасно живе і працює чотири – п'ять поколінь, які забезпечують своєрідний професійний, соціокультурний, віковий баланс та рівновагу між усіма поколінневими сегментами вітчизняного історичного співтовариства.

Зміна поколінь істориків в умовах переходу від модерну до постмодерну підтверджує певну спіральність та циклічність розвитку історії людства. Вона супроводжувалась їх методологічною переорієнтацією, найголовнішою з яких стала відмова радянських і пострадянських істориків від абсолютизації формаційності історичного процесу, від «партійно-класових» принципів, перехід до вивчення історії українського народу в контексті цивілізаційного трактування. Позитивний вплив на вітчизняну історіографію справили антропологічний та соціокультурний повороти гуманітаристики. Історія України почала розглядатися крізь призму культури як синтез матеріальних і духовних цінностей у тісному зв'язку з соціальними процесами. При цьому не відособлено, а у взаємозв'язках та порівнянні з соціокультурними надбаннями інших народів, регіональних і світових цивілізацій. Це дозволяє повніше досягнути самоцінність українського народу й нації, чіткіше окреслити місце України у світовій історії та культурі. І у цьому заслуга, хоч і в різній мірі, усіх поколінь української історіографії, включаючи представників діаспори.

Наукові публікації останніх десятиріч, зокрема багатотомна «Енциклопедія історії України», ґрунтовні дослідження з цивілізаційної історії, княжої та козацької доби, Української революції 1917–1921 рр., обох світових воєн, осмислення трагедій Голодомору й репресій, підвищений інтерес до історії зарубіжних країн та інтеграційних процесів утворюють пріоритет людини як найбільшої цінності в історії та культурі. Сама українська історія висвітлюється під кутом зору подолання ідеологічних стереотипів, успадкованих від комунізації суспільства та колоніально-тоталітарного мислення. Усе це своєю чергою сприяє підвищенню ролі історичної науки у формуванні національної свідомості та цивілізаційної ідентичності українського суспільства, розумінні єдності й цілісності поколінь у соціокультурній системі України, збереженні її соборності за належної поваги до регіонального розмаїття.

На завершення видається доцільним викласти декілька пропозицій щодо напрямів подальшого дослідження проблем теорії і практики поколінь в історичній науці, їх зміни на засадах наступності та спадкоємності. Спираючись на цивілізаційну й поколінневу теорію, методологію антропологічного та соціокультурного поворотів, історіографи покликані глибше досліджувати конкретно-історичні умови й особливості формування кожного покоління, розмаїття його персонального складу, створювати інтелектуальний і просопографічний образи, повніше розкривати спадкоємність та внесок у продукування історичних знань на всіх етапах історії України з акцентом на методологічні, світоглядні злами, на переломні періоди, пов'язані з національно-культурним відродженням, державотворчими процесами. При цьому

важливо враховувати, що майже всі покоління українських істориків зазнали психологічних і ментальних травм. Проте необхідно уникати механічної екстраполяції загальних характеристик поколінь на всіх його представників, навішування ярликів на того чи іншого історика, забуваючи, що кожна людина неповторна й самобутня.

Із перспективи сучасного розуміння самоцінності історика та корпоративної спільноти загалом важливо заглибитись у причини й наслідки явищ кризового, конфліктного характеру у співтоваристві українських істориків у минулому й тепер: надмірна ідеологізація, політизація історичної освіти, науки, живучість рудиментів комунізації, суперечлива історична політика держави, низька взаємодія історика і влади, відсутність належного фінансування дослідницьких проєктів та перспективних програм міжнародної співпраці, зменшення державного замовлення на підготовку істориків у вишах, старіння дослідників, відтік частини наукової молоді за кордон тощо.

Ідеться також про подальше оновлення змісту історичної освіти, удосконалення форм, методів, засобів підготовки нової генерації українських істориків у контексті цифровізації суспільства, інтеграційних та глобалізаційних процесів, утвердження у свідомості наукової молоді соціокультурних і духовних цінностей старших поколінь, формування фаховості, прищеплення відчуття причетності до традицій національної історіографії і громадянської відповідальності за порушення професійної доброчесності. До пріоритетних професійних компетентностей сучасного історика відноситься здатність до інноваційної наукової та науково-педагогічної діяльності, абстрактного і критичного мислення, аналізу й синтезу джерел.

Особливої уваги заслуговує людинознавча компетентність істориків, їх орієнтація на моральне, розумове, фахове самовдосконалення, на утвердження справедливого, відкритого й поважного ставлення до кожної людини. Нарешті, ще одне з пріоритетних завдань нашого співтовариства, це участь у подоланні синдрому «малоросійства», деміфологізація, розвінчування парадигм «російського світу», «одного народу», «вдвічного братерства», «спільної історії» українців і росіян.

Автор цілком свідомий того, що багато питань, порушених у цій статті, мають дискусійний характер, а сама структура поколінь, тим більше їх назви умовні та потребують поглибленої аргументації й колективного обговорення.

REFERENCES

1. Bondar, V. (2014). Suchasna ukraïnska istoriografïa: pidsumky i vyklyky. *Istoriografichni doslidzhennia v Ukraini*, 25, 95. [in Ukrainian].
2. Dashkevych, Ya. (2011). Postmodernizm ta ukraïnska istorychna nauka. «Uchy nelozhnymy ustamy skazaty pravdu»: *istorychna eseistyka*, 341–345. [in Ukrainian].
3. Hlomezda, K. (2004). Stan ukraïnskoi istoriografii ta vyznachennia yii roli v suchasnomu suspilstvi. *Mahisterium*, 17: *Istorychni studii*. [in Ukrainian].
4. Holovko, V.V. (2003). *Istoriografïia kryzy istorychnoi nauky: Ukrayynskiy kontekst*. Kyiv. [in Ukrainian].
5. Hrytsak, Ya. (2005). Ukraïnska istoriografïia: 1991–2001: Desiatylittia zmin. *Ukraina moderna*, 9, 66–67. [in Ukrainian].
6. Hyrych, I. (2016). *Mykhailo Hrushevskiy – konstruktor ukraïnskoi modernoi natsii*. Kyiv. [in Ukrainian].
7. Kahanov, Yu. (2019). *Konstruiuvannia radianskoi liudyny (1953–1991): ukraïnska versïia*. Zaporizhzhia. [in Ukrainian].
8. Kalakura, Ya.S. (2016). *Metodolohiia istoriografichnogo doslidzhennia*. Kyiv [in Ukrainian].
9. Kalakura, Ya.S. (2012). *Ukraïnska istoriografïia*. Kyiv. [in Ukrainian].
10. Kolesnyk, I.I. (2000). *Ukraïnska istoriografïia (XVIII – pochatok XX st.)*. Kyiv. [in Ukrainian].
11. Kolesnyk, I.I. (2019). *Ukraïnska istoriografïia: kontseptualna istoriia*. Kyiv. [in Ukrainian].
12. Kolesnyk, I.I. (2016). *Instytut istorii Ukrainy: Nove ukraïnske vidrodzhennia*. Kyiv. [in Ukrainian].
13. Kondratiuk, K. (2002). *Ukraïnska istoriografïia XIX – pochatok XX st.: osnovni napriamy i kontseptsii*. Lviv. [in Ukrainian].
14. Kotsur, V.P. & Kotsur, A.P. (1999). *Istoriografïia istorii Ukrainy*. Chernivtsi. [in Ukrainian].
15. Kulchytskyi, S. (2005). Holodomor 1932–1933 rr. v Ukraini yak henotsyd. *Problemy istorii Ukrainy: fakty, sudzhennia, poshuky*, 14, 225–300. [in Ukrainian].
16. Lutsyshyn, O.B. (2018). Heneratsiina teoriia Ivana Franka. *Visnyk Lvivskoho universytetu: Serïia filolohichna*, 67(2), 101–107. [in Ukrainian].

17. Matviichuk, O. (2018). Teoriia pokolin: chomu my rizni ta yak porozumytysia odne z odnym. *Praktyka upravlinnia doshkilnym zakladom*, 7, 36–41. [in Ukrainian].
18. Onyshchenko, A.S. (2014). Pokolinnia yak sotsialna katehoriia. *Naukovi pratsi Chornomorskoho derzhavnogo universytetu imeni Petra Mohyly: Serii Sotsiologhiia*, 234, 222, 61–62. [in Ukrainian].
19. Ostrianko, A. (2012). Naukovi istorichni shkoly v Ukraini: fantomy ukrainskoi istoriografii. *Istoriografichni doslidzhennia v Ukraini*, 22, 293–310. [in Ukrainian].
20. Serykh, A.A. (2010). Pokolencheskaya identichnost istorikov Rossii v kontse XIX – nachale XX vv.: *Avtoref. diss. ... kand. ist. nauk*. Omsk. [in Russian].
21. Udod, A. (2015). Prosopohrafichna palitra ukrainskykh radianskykh istorykiv doby «rozvynenoho sotsializmu». *Svitlo i tini ukrainskoho radianskoho istoriopyssannia*, 161–168. [in Ukrainian].
22. Yaremchuk, V. (2009). *Mynule Ukrainy v istorichnii nautsi URSR pisliastalinskoi doby*. Ostroh. [in Ukrainian].
23. Yaremchuk, V. (2017). *Ukrainska istoriografii: suspilno-politychna istoriia*. Ostroh. [in Ukrainian].
24. Żarnowski, J. (2012). Pokolenia historyków po 1945 r. a przeobrażenia polskiej historiografii. *Klio Polska: Studia i Materiały z Dziejów Historiografii Polskiej*, 7, 15–42. [in Polish].
25. Zashkilniak, L. (1999). *Metodolohiia istorii: vid davnyiny do suchasnosti*. Lviv. [in Ukrainian].

Yaroslav Kalakura

Doctor of Historical Sciences [Dr. Hab. in History], Professor,
 Professor at Department of Archival Studies and Special Branches of Historical Science,
 T.Shevchenko National University of Kyiv
 (Kyiv, Ukraine), kalajar@ukr.net
 ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9007-4991>

Changing Generations of Historians as a Methodological and Worldview Dialogue in Ukrainian Historiography (End of the Nineteenth – First Twenty Years of the Twenty-First Century)

Abstract. The purpose of study to find out peculiarities of change of generations of historians in Ukrainian historiography end of the 19 – beginning of the 21 centuries based on a generic theory of generations, to trace its impact on updating methodological and conceptual foundations, problems of historical science, enrichment of research experience. **Research methodology** including consistent adherence to the principles of historicism, continuity, anthropologism, civilization, energy, socio-cultural, generation and system approaches, application of methods of historiographic analysis and synthesis, comparative studies, modeling, specific-historical, historical-chronological, historical-genetic cognition and own observations. **Scientific novelty** is due to the fact that for the first time it is based on the author's experience, as well as the precursors systematically considered the process and features of generations changes of Ukrainian historians in the context of general trends in the implementation of the principle continuity taking into account the specific historical conditions of the history of Ukraine of the modern era. **Conclusions.** As a result of the process research of changes of historians generations have revealed its influence on the development of Ukrainian historiography from the end of 19 to the first decades of 21 centuries, its theoretical and methodological are covered, historiosophic and historical principles, terminology apparatus, principles of succession and continuity, as well as crises and conflicts. Within this period, six generations of Ukrainian historians were conditionally separated to the present; the criteria of their chronological boundaries are substantiated, named leaders and the most characteristic features of each. The traditions and innovations of the methodological tools of each of the generations, their common and distinctive features are traced. Attention is drawn to the turning points in the change of generations, their influence on the outlook and values of Ukrainian historians, activity of scientific institutions, centers and schools in Ukraine and abroad, on issues of research, updating of paradigm, conceptual and methodological approaches in historical science, content of historical education.

Keywords: generation, Ukrainian historiography, methodology, historians, changing generations, scientific schools, succession, continuity.